

Tolcsvai Nagy Gábor

Az imperatívusz szemantikája Márai Naplójában

1. Bevezetés

Márai Sándor műveinek újbóli, 1990 utáni befogadásában és értelmezésében jelentékeny szerepe van ünnepeltünknek, Márairól szóló írásainak (vö. Raisz 1996, 1998, 2000, 2002, 2003). Az itt olvasható írás e befogadástörténethez kíván szerény mértéken hozzájárulni.

Márai Napló 1943–1944 című művében a bejegyzéseknek számos jellegzetes, visszatérő nyelvi sajátossága van. Ezek közül a retorizáltság különböző elemeit Raisz Rózsa, Czetter Ibolya és mások részletesen tárgyalják. Ezúttal egy látszólag igen egyszerű nyelvi jelenséget elemzek röviden: a főnévi igeneves szerkezeteket. A Naplóban például ilyen részletek olvashatók:

(1) Visszaadni a magyar prózának a Pázmány alkotta nyelv hitelét, zenéjét, szó- és mondatkötését... mindenki várja ezt, a magyar színpad, az irodalom, a politika. Pázmány nyelvén nem lenne oly könnyű hazudni. (42. old.)

(2) Megírni az unalmat, oly izgalmasan, mint egy detektívregényt. (62. old.)

Vajon hogyan lehet jellemezni az ilyen mondat szerkezetekben a főnévi igeneveket leíró nyelvszemléti és stilisztikai szempontból?

2. Az elméleti keret

Az alábbiakban a kérdés első felét a kognitív nyelvtan keretében válaszolom meg röviden vö. Langacker 1987, 1991, 2008). A kognitív nyelvtan alapelvei közül a következőket szükséges itt kiemelni.

- A prototípuselv szerint a kategóriákba felismert és absztrahált tulajdonságok alapján sorol be példányokat a megismerés, a besorolás fokozat kérdése, és a kategóriák határai nem élesek.
- A megismerő elme a fogalmi konstruálás, vagyis az elemző megértés során alakít ki fogalmakat, amelyek kategóriákként körvonalazódnak és jelentésként működnek a nyelvi kifejezésekben (például morféimban,

szavakban). A jelentés konceptuális, a szemantikai és fonológiai szerkezetek szimbolikus kapcsolatai a nyelvi kifejezések, amelyeknek sematikus változatai a morfoszintaktikai struktúrák. A megismerő elme a fogalmakat, a nyelvi kifejezésekben a jelentéseket mindig valamilyen fogalmi perspektívából hozza létre, a perspektívaltság minden nyelvi közlés jellemzője.

- A nyelv használatban létezik, a *langue* – *parole* szembenállás mesterséges, ezért feloldása szükséges. A nyelv használati alapú leírása többek között a séma és a megvalósulás skalárisan összefüggő két tartománnyal lehetséges.

A bevezetőben fölvetett kérdés második felét előzetesen a következőkben lehet megválaszolni: a stílus a funkcionális kognitív magyarázat szerint a megformált-ságból eredő értelem-összetevő (vö. Tolcsvai Nagy 2004, 2005). A stílus egyik fő forrása a nyelvi potenciál, a nyelvi variabilitás, szorosan összefüggve a prototípuselvvvel. Az egyes nyelvi kifejezések jelentése különböző módokon valósulhat meg különböző szövegekben, illetve egy jelenséget többféle fogalmi és szemantikai szerkezetben le lehet képezni (például egy eseményt ki lehet fejezni igével, igenévvvel és főnévvvel).

3. A főnévi igenév

A főnévi igenév szemantikai és morfoszintaktikai leírásához a funkcionális nyelvészet és a kognitív szemantika közelmúltbeli eredményeit alkalmazom a (vö. Langacker 1987, 1991, 2008, Givón 2001, Hopper–Thompson 1985, Frawley 1992, Radden–Driven 2007).

A magyar nyelvtanítás lényegében megegyezik a következő meghatározásban: „A főnévi igenév átmeneti szófaj az ige és a főnév között” (Lengyel 2000: 226). Elsőként ezt az „átmeneti” jelleget érdemes tisztázni. A hagyományos meghatározás szerint a főnévi igenévnek egyaránt vannak igei és főnévi tulajdonságai. Ezért a főnévi igenevet érdemes az ige és a főnév szemantikai és morfológiai szerkezetéhez viszonyítva leírni.

Általánosságban meghatározva a főnevek dolgokat jelölnek, az igeik folyamatokat (másképp: eseményeket). Az ige és a főnév szemantikai különbségei igen jelentősek, jóllehet vannak olyan főnevek (például *tűz*, *áradás*, *mozgás*), amelyek szemantikailag közelebb állnak az igeikhez, mint például a tárgyakat megnevező főnevek (például *asztal*, *fű*). Szintén vannak dinamikusabb igeik (például a mozgásigék), és vannak statikusabbak (ilyenek az állapotigék). A prototipikus ige:

- energiával kapcsolatos interakciót fejez ki két vagy több szereplő között, amely az energia megváltozásával és/vagy átvitelével jár
- egy eseményt elsődlegesen időben fejez ki,
- az eseményt időben körülhatárolt módon fejezi ki,

- egy esemény térbeli helyét csak meghatározatlanul vagy sematikusán jelöli, egy esemény térbeli helye a résztvevők elhelyezkedésétől függ,
- a szereplők meghatározható, prototipikus dolgok.

Az ige szemantikailag függő, mert egy folyamat igével való reprezentációja konceptuálisan kötött, az eseményt létrehozó, együtt cselekvő résztvevők konceptualizációja nélkül nem lehet a folyamatot konceptualizálni.

Az ige két vagy több résztvevő egymáshoz való viszonyát temporálisan, időben fejezi ki: *van – valami és valahol, esik – valami és valahová, fut – valaki és valahová vagy valahonnan, ad – valaki, valamit és valakinek*. Magát az időbeli viszonyt, a folyamatot vagy az eseményt az ige szemantikai szerkezete tartalmazza, elemi állapotok időben egymásra következő sorával. Az időbeli viszony több tényező szerint is változó:

- sematikus vagy kidolgozott,
- valamilyen eseményszerkezete van,
- az ige a folyamat időbeliségét pillanatnyi állapotok egymásra következésével, szekvenciális letapogatással reprezentálja.

Az időbeli viszony nem azonos a mondatbeli igeidővel.

A résztvevők az ige jelentésszerkezetében csak sematikusán fejeződnek ki (ezt jelöli a *valaki, valami* kifejezés), kidolgozásuk, megnevezésük mindig a mondatban történik a szintaktikailag hagyományosan vonzatnak vagy bővítménynek nevezett mondatrészekben. Az ige és a hozzá bővítményként kapcsolt főnevek között részleges szemantikai megfelelés van valenciaviszonyokban.

A prototipikus főnév fizikai tárgyat jelöl, a főnévvel jelölt fizikai tárgy időben (viszonylag) állandó, a főnévvel jelölt fizikai tárgy térben létezik, a térben kijelölt helye van. A főnév szemantikailag független, mert egy dolog főnévvel való reprezentációja konceptuálisan független bármely eseménytől, amelyben részt vehet.

Az ige az időben lezajló folyamatot, eseményt prototipikusan, azaz jobban fejezi ki (például *fut*), míg például a főnévi igenév (*futni*) vagy az igéből képzett főnév (*futás*). A prototipikus ige és a prototipikus főnév áll a legnagyobb szemantikai kontrasztban. Hopper – Thompson (1985) szerint a szöveg információs kíváncsiságai motiválják a főnév és az ige kategorialitását, az esemény jelleg (eventhood) fokozatát. Ez elsősorban az igébe kódolt idővel, pontosabban temporális szerkezettel, annak jellegével történik meg – az ige nyílt grammatikai időjelölése redukálódhat, ha az ige a szövegben az információ szempontjából kevésbé fontos eseményt jelöl.

Amennyiben a főnévi igenév a magyarban átmenet az ige és a főnév között, akkor szemantikai szerkezete tartalmaz folyamatszerű és dologszerű összetevőket.

A *lehorgonyzott* ige (igealak) fő jellemzői a fentiek alapján a következők:

- tő: két sematikus szereplő közötti temporális viszony, elemi állapotok időben egymásra következő sorával (szekvenciális letapogatással), kidolgozott eseményszerkezettel,
- toldalékok: lehorgonyoznak időben, módban, számban, személyben, határozottságban,
- szemantikailag nem autonóm.

A főnévi igenév fő szemantikai jellemzői, az igével szemben:

- a tő: temporalitás sematikus eseményszerkezettel, elemi állapotok egymásra vetített szerkezetével, folyamat jelleg nélkül (összegző letapogatással),
- a *-ni* képző: teljes mértékben sematikus vagy felfüggesztett lehorgonyzás, a lehorgonyzás üres helye,
- szemantikailag félig autonóm, nem kell kidolgozni az elsődleges figurát (a főnévi igenévnek az igétől eltérő a vonzatszerkezete; a fenti ígépéldákkal szembeállítva: *lenni* – *valahol*, *esni* – *valahová*, *futni* – *valahová* vagy *valahonnan*, *adni* – *valamit és valakinek*).

A főnévi igenév ezek mellett:

- a jövőre irányul (mellékmondatban, a főmondatbeli eseményhez viszonyítva).

Összegzőként megállapítható, hogy a tő + *-ni* képző, azaz a magyar főnévi igenév együttesen, kompozitumszerkezetként:

- temporalitást jelöl, de folyamat jelleg nélkül,
- a temporalitást összegző szerkezetként képezi le, nem egymásra következő pillanatnyi állapotok soraként

A pusztá főnévi igenév részben igei jellegű, mert szemantikai tartalma temporális, de kisebb részben főnévi jellegű, mert a temporalitást dologszerűen képezi le.

4. Márai infinitívusai

A főnévi igenév a magyar mondatban – miképp általában a legtöbb nyelvben – nem magában áll, sem szemantikailag, sem szintaktikailag. A magyar beszélő prototipikusan valamilyen temporális vagy modális segédigét vár a főnévi igenév mellé. Az idézett Márai-részletekben azonban nem olvashatni ilyeneket.

Ennek következtében az infinitívuszos mondatok a főnévi igenév prototipikus fogalmi összetevőit hívják elő, külön testes jelölő nélkül, részben a főnévi igenév szemantikai szerkezetéből, részben a szövegkörnyezet információiból. Ezek a következők.

Deiktikus igeidő, jövőre irányultsággal.

- Deontikus modalitás, KELL fogalmi tartalommal.

Mi a magyarázata ennek a fogalmi, szemantikai tartalomnak. A bevezetőben idézett példákat gyarapítják az alábbiak:

(3) Mindig az igazságot írni. (128. old.)

(4) Olyan magányban élni, mint az állatok vagy az angyalok. (134. old.)

(5) Mély honvágy: dolgozni. (232. old.)

A főnévi igenév ezekben a mondatokban a deiktikus igeidő szerint nincsen lehorgonyozva. Másképp fogalmazva: az igenévben összegző leképezésként bemutatott cselekvés ideje nincsen lehorgonyozva a beszéd, pontosabban a szövegvilág tér-idő kontinuumában. A lehorgonyzatlanúság nyitott lehet időben a múlt felé, és éppígy a jövő felé is. Ezt a specifikálatlan időbeliséget jelzi a (3) példa *mindig* határozója.

Másrészt a főnévi igenév ezekben a mondatokban nem jelöl számot és személyt, vagyis nem horgonyozza le episztemikusan a cselekvés végrehajtóját. A főnévi igenév egyik lényegi szemantikai jellemzője éppen az alanyi vonzat, az elsődleges figura kidolgozásának a lehetetlensége. Az ÍRÁS, a DOLGOZÁS, az ÉLÉS, a VISSZAADÁS olyan folyamatok (események), amelyek prototipikusan humán ágenshez, emberhez kapcsolódnak. Ez a tényező azonban az idézett Márai-mondatokban nincsen jelen, pontosabban a lehető legteljesebb mértékig sematikus része a mondatoknak. Valaki ír, él, dolgozik, de a VALAKI fogalmán kívül (EMBER) több nem tudható meg.

Azaz valami mégis fogalmiasul, különben a naplóbejegyzések nem lennének érthetőek. A VALAKI a nyelvi kifejezés nyitottságában (specifikálatlanságában) a következőkre vonatkozhat: a naplószövegben megszólaló, az olvasó vagy általában mindenki. Emellett a készítés az írás, az élés, a dolgozás megvalósítására nem egyedül annak közvetlen végrehajtójától származik, hanem – legalább részben – valamely külső erőből (például társadalmilag fontos cselekvések esetén a közösségtől). Ez a készítő erő a fogalmi és szemantikai leképezések közül legjellegzetesebben a KELL fogalmi tartalmában mutatkozik meg, jóllehet ott is jelöletlenül vagy kifejtetlenül. S miközben a főnévi igenév itt egyrészt a KELL „külső”, temporálisan viszonyított készítését fejezi ki, addig másrészt a FELADAT „belső”, dologszerű fogalmát is előhívja.

Márai írásainak központi eszmei összetevője a sztoicizmus. Ennek egyik egyedi nyelvi megformálása a főnévi igeneves mondat szerkezet, amely egyszerre a lehető legteljesebb mértékben objektívizált, hiszen a beszélő (a konceptualizáló) nem része az általa leírtaknak, és egyúttal a lehető legteljesebb mértékben szubjektívizált, mert a legközvetlenebbül része lehet az általa leírtak-

nak, illetve a beszélő a saját perspektívájából konceptualizálja az általa leírtakat. Ez a tömör szerkesztésmód teljes mértékben illeszkedik Márai amúgy is lényegre törő, rövid mondatos stílusához, amely az imperatívusz általános, „külső” eredetű, de egyúttal „belső” késztetésű jellegét reprezentálja nyelvi formában, közvetlenül.

Hivatkozások

- Frawley, William 1992. *Linguistic Semantics*. Hillsdale: Lawrence Erlbaum Associates, Publishers.
- Givón, Talmy 2001. *Syntax. A functional-typological introduction*. Volume I. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- Hopper, Paul J. – Thompson, Sandra A. 1985. The iconicity of the universal categories „noun” and „verbs”. In: Haiman, John (ed.): *Iconicity in Syntax*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 151–183.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar. Volume I. Theoretical Prerequisites*. Stanford, California: Stanford University Press.
- Langacker, Ronald W. 1991. *Foundations of Cognitive Grammar. Volume II. Descriptive Application*. Stanford, California: Stanford University Press.
- Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive Grammar. A Basic Introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Lengyel Klára 2000. A főnévi igenév. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 226–231.
- Radden, Günter – Dirven, René 2007. *Cognitive English Grammar*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- Raisz Rózsa 1996. Szövegszerkezet, szövegjelentés és műfaj. Márai Sándor: A remekműről és a tündériről. In: R. Molnár E., Galgóczi L., Nagy L. J. (szerk.): *Absztrakció és valóság*. Békési Imre köszöntése. JGYTF Kiadó. 285–289.
- Raisz Rózsa 1998. Szövegtípus, szövegszerkezet és retorizáltság. Márai Sándor Füves könyvéről. In: Szathmári I. (szerk.): *Stilisztika és gyakorlat*. Nemzeti Tankönyvkiadó. 295–311.
- Raisz Rózsa 2000. Márai Sándor stíluseszmenyéről. In: Lőrinczy H., Czetter I. (szerk.): *„Este nyolckor születtem...”*. *Hommage à Márai Sándor*. Szombathely. 211–218.
- V. Raisz Rózsa 2002. Szentenciák és aforizmak szövegbe épülése In: Andor J., Benkes Zs., Bókay A. (szerk.): *Szöveg az egész világ. Petőfi S. János 70. születésnapjára*. Budapest: Tinta Kiadó. 544–550.
- V. Raisz Rózsa 2003. Az okosságról és a bölcsességről. Egy Márai-maxima mint szöveg. *Magyar Nyelvjárások* XLI. 509–512.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2004. A nyelvi variancia kognitív leírása és a stílus (Egy kognitív stíluselmélet vázlata) In: Büky L. (szerk.): *A mai magyar nyelv*

leírásának újabb módszerei VI. Szeged: SZTE Általános Nyelvészeti Tanszék, Magyar Nyelvészeti Tanszék. 143–160.

Tolcsvai Nagy Gábor 2005. *A Cognitive Theory of Style*. Frankfurt am Main: P. Lang.

H. Varga Gyula

Prefixumok a világ nyelveiben

Prefixumokkal manapság három tudományterületen találkozunk. A **metrológia** (mérésügy) prefixumsorokat dolgozott ki a különféle mértékegységek többszörösének vagy tört részének a kifejezésére. A méterrendszerre épülő sorban eredetileg a pozitív kitevőjű hatványok neve görög (*deka-*, *hekto-*, *kilo-*), a negatívaké latin (*deci-*, *centi-*, *milli-*) prefixum volt. A rendet előbb a *mikro* bontotta meg, az olasz eredetű *piko-/pico-* (ol. *piccolo* 'kicsi') lényegében beilleszkedik a sorba. 1965-ben két dán prefixum színezte az állományt (*femto-* 'tizenöt'; *atto-* 'tizenhét'), a két legfiatalabb tag a *zetta*, és a *yotta*. Ezt a rendszert ma sokan elégtelennek találják, a javaslatok mostanában 10^{48} -ig is elmennek.

A prefixumsorok iránt nagy az érdeklődés a **számítástechnikában** is. Ott már olyan hihetetlenül kis – másfelől meg elképesztően nagy – méretekkel dolgoznak, hogy azok a mindennapi nyelvben szinte értelmezhetetlenek. A mértékegységeken túl még két területen használatos a prefixum. Az egyiket a kényszerűség alakította ki. Előfordul, hogy két elemnek ugyanaz a neve, de más a típusa. Hogy valamilyen módon meg lehessen őket különböztetni, bevezették a prefixum fogalmát, ill. használatát. A minősítő nevek (namespace-ek) elé ragasztott prefixumok (*Lock*, *Rep*, *Repz*, *Segcs* stb.) egyértelműsítik az adott elemet. De használatos a prefixum a programozásban is: egy utasításszerkezetben az utasítás sor elejére kapcsolt elem, a prefixum előír(hat)ja az utasítás ismételt végrehajtását. Szintaktikája: Prefixum | Operációs kód | Címzési mód | operandus.

Bár e kis kitérő nem volt fölösleges, bennünket most elsősorban a harmadik tudományterület, a **nyelvészet** érdekel. A magyar nyelvű szakirodalomban a prefixumról ritkán – szinte mint egzotikumról – esik szó. Ez abból fakadhat, hogy a magyarban, sőt általában a finnugor nyelvekben nemigen találunk ilyen morfémafajtát. Legfőlőbb a felsőfok jelének minősítésében elkerülhetetlen a prefixum megjelölés. A következőkben arra keresünk választ, hogy mely nyelvre, tipológiai csoportra jellemző ez az elemtípus? Egyáltalán külön morfémafajta a prefixum, vagy afféle morfológiai különlegesség? És a fő kérdés: milyen nyelvi szerepet kap a különböző nyelvekben a prefixum?